

Paulus door de Korintiërs beschuldigd (Valse) beschuldiging in de Tweede Brief aan de Korintiërs

Verschenen in C. Houtman (red.), *De leugen regeert... Valse beschuldiging in de Bijbel en in de wereld van de Bijbel*, Kampen 2004, 156-173

Riemer Roukema

1. Paulus' correspondentie met de Korintiërs

In de brieven van Paulus blijkt meer dan eens dat de apostel te maken had met rivalen die een afwijkende visie hadden op de boodschap aangaande Christus. Het meest bekende voorbeeld hiervan is Paulus' brief aan de Galaten, waarin hij ingaat op evangelisten die na hem in Galatië waren gekomen. Zij hadden de door Paulus onderrichte christenen ervan willen overtuigen dat, om volledig christen te zijn, zij zich meer aan de wet van Mozes moesten houden dan zij van Paulus hadden geleerd. Een belangrijk verschil met hem was, dat volgens deze evangelisten de niet-joodse mannen die christen wilden worden zich moesten laten besnijden (Gal. 5:2-12; 6:12-13). Ook in zijn brief aan de Filippenzen gaat Paulus kort, en uiterst scherp, op deze opvatting in (Fil. 3,2-11).

In de Griekse havenstad Korinte had Paulus eveneens te maken met rivalen. Volgens het boek Handelingen had Paulus tenminste anderhalf jaar in Korinte doorgebracht en daar in die tijd een gemeente gesticht (Hand. 18:1-18). Deze periode viel waarschijnlijk in de jaren 50-51.¹ In de eerste brief aan de Korintiërs lezen we echter dat er enige tijd later in die gemeente vier partijen waren die zich beriepen op, respectievelijk, Paulus zelf, Apollos, Kefas ofwel Petrus, en Christus (1 Kor. 1:12). Het wordt niet duidelijk hoe die partijvorming in Korinte tot stand is gekomen en hoe daar, bijvoorbeeld, een partij van Petrus heeft kunnen ontstaan. We weten niets van een bezoek van Petrus aan Korinte, maar het kan zijn dat discipelen van Petrus in de door Paulus gestichte gemeente waren aangekomen en daar een eigen richting hadden gevormd.

In de tweede brief aan de Korintiërs blijkt dat de situatie zich heeft verscherpt. Van het begin tot het eind van deze brief blijkt dat Paulus' verhouding met deze gemeente inmiddels uiterst gespannen was. De aanleiding hiertoe was, dat er in Korinte mensen waren aangekomen die in de gemeente denigrerend over Paulus hadden gesproken en hem van allerlei zaken hadden beschuldigd. Het is niet eenvoudig te achterhalen of die beschuldigingen terecht dan wel vals waren, omdat we van deze controverse alleen het getuigenis van Paulus kennen. Op deze vraag kom ik later terug. In ieder geval is Paulus in de tweede brief aan de Korintiërs bezig zich te verdedigen tegen beschuldigingen, en wel het meest expliciet in de laatste vier hoofdstukken (10-13).

Alvorens hiervan een analyse te geven, wil ik ingaan op de kwestie van de eenheid van de 'tweede brief aan de Korintiërs', 'tweede' volgens de telling van de nieuwtestamentische canon. Er is namelijk vaak verondersteld dat deze tweede brief oorspronkelijk heeft bestaan uit diverse kortere brieven die later door een redacteur tot een geheel zouden zijn samengevoegd. Inderdaad zijn er in de canonieke 'tweede brief aan de Korintiërs' verscheidene breuklijnen aan te wijzen. Volgens deze veronderstelling zou 2 Kor. 10-13 oorspronkelijk een aparte brief hebben gevormd, waarvan het begin voor ons verloren gegaan is.² Deze hypothese heeft echter niet alle exegeten overtuigd. Er wordt ook wel verdedigd dat het ondanks diverse abrupte overgangen zeer wel mogelijk is dat Paulus deze brief in deze vorm aan de

¹ Zie bijv. S. Légasse, *Paul apôtre. Essai de biographie critique*, Paris 1991, 136-139.

² Zie M.E. Thrall, *A Critical and Exegetical Commentary on the Second Epistle to the Corinthians I*, Edinburgh 1994, 3-49.

Korintiërs heeft laten overbrengen.³ Ik zal hierop nu niet dieper ingaan omdat ik mij tot 2 Kor. 10-13 wil beperken, waarvan in ieder geval wordt aangenomen dat die hoofdstukken een eenheid vormen, hetzij als aparte brief, hetzij als laatste onderdeel van de gehele brief zoals die in de canon staat. Wel is hiervan te zeggen dat in de hoofdstukken 1-9 de thematiek van de hoofdstukken 10-13 al regelmatig voorkomt. Die eerdere hoofdstukken kunnen eventueel worden beschouwd als een inleiding op Paulus' felle apologie aan het eind.

Nog een opmerking vooraf: deze brief heet in de canon weliswaar de 'tweede brief aan de Korintiërs', maar ook als deze brief oorspronkelijk een eenheid was, was hij niet de tweede brief die Paulus aan de Korintiërs heeft geschreven. In 1 Kor. 5:9 noemt Paulus een eerdere brief die aan de canonieke 'eerste brief aan de Korintiërs' is voorafgegaan en die verloren is gegaan.⁴ In 2 Kor. 2:3-4 (en in 7:8) noemt Paulus nog een andere brief, die hij onder tranen heeft geschreven, en die ons eveneens onbekend is. Er is wel verondersteld dat die 'tranenbrief' in 2 Kor. 10-13 bewaard gebleven is, maar ook dat is weer bestreden en lijkt inderdaad onwaarschijnlijk.⁵ Als Paulus de tweede brief aan de Korintiërs in deze vorm als eenheid heeft geschreven, dan heeft hij dit gedaan vanuit Macedonië, nadat Titus en later misschien ook anderen hem verslag van de situatie in Korinte hebben uitgebracht (2 Kor. 1:16; 2:12-13; 7:5; 8:1; 9:2). De brief kan worden gedateerd in 55-56. Dit geldt ook voor 2 Kor. 10-13, mocht dit gedeelte oorspronkelijk een aparte brief hebben gevormd.

We nemen deze hoofdstukken nu door om na te gaan waarvan Paulus' rivalen hem hebben beschuldigd (§ 2). Daarna zullen we de tekst nogmaals langsgaan om te zien welk beeld Paulus hierin van zijn rivalen geeft (§ 3), en voorts, in een derde rondgang, om te zien hoe Paulus zich heeft verdedigd (§ 4). We besluiten met een beschouwing over de vraag waarover dit conflict nu eigenlijk ging (§ 5).

2. Waarvan werd Paulus beschuldigd?

In 10:2 spreekt Paulus van 'sommigen' (*tines*) die menen dat 'wij naar het vlees wandelen' (zo de tale Kanaäns van de Statenvertaling); de Willibrordvertaling luidt: 'dat wij handelen uit menselijke beweegredenen'. Deze vertaling kan stellig worden verdedigd, maar laat minder duidelijk horen wat als het tegenovergestelde van die uitdrukking 'naar het vlees' (*kata sarka*) zal zijn bedoeld. Dat was, zoals we bij Paulus en in het evangelie van Johannes zien, de Geest (Joh. 3:6; 6:63; Rom. 8:4-13; Gal. 3:3; 5:16-26; vgl. Marc. 14:38; 1 Petr. 4:6). We mogen aannemen dat het meervoud 'wij' voornamelijk duidt op Paulus, al is het ook mogelijk het te betrekken op Paulus en zijn medewerker Timoteüs, die aan het begin van 2 Kor. (1:1 en 1:19) wordt vermeld. Betrekken we het op Paulus alleen, dan betekent de beschuldiging dat hij 'naar het vlees wandelde', dat hij niet leefde 'overeenkomstig de Geest' (*kata pneuma*). Iets soortgelijks lezen we ook al in 2 Kor. 1:17, waar Paulus ingaat op de veronderstelling dat hij plannen maakte 'naar het vlees' en niet overeenkomstig de wil van God. In dat verband betuigt Paulus dat God aan hem en zijn medewerkers als onderpand de Geest in hun harten heeft gegeven (1:22). Wanneer hij in 2 Kor. 10:4 schrijft dat de wapens waarmee hij strijdt niet 'vleselijk' (*sarkika*) zijn maar 'krachtig voor God' ('geladen met Gods kracht', volgens de Willibrordvertaling), dan blijkt opnieuw dat Paulus' rivalen hem ervan beschuldigden dat hij iets essentieels miste: de kracht van de Geest van God.

³ Bijv. J. Lambrecht, *2 Korintiërs*, 's-Hertogenbosch / Brugge 1999, 12-14; J.D.H. Amador, 'Revisiting 2 Corinthians: Rhetoric and the Case for Unity', *NTS* 46 (2000), 92-111.

⁴ Origenes vermeldt de opvatting dat Paulus in 1 Kor. 5:9 zou verwijzen naar de brief die hij aan het schrijven was, 1 Kor. dus; *egrapso* zou dan een briefaoristus zijn en als praesens moeten worden vertaald. Meer aandacht schenkt hij aan de opvatting dat Paulus verwees naar een vorige brief die niet bewaard gebleven is (*JThS* 9 [1908], 366). Zie R. Roukema, *De uitleg van Paulus' eerste brief aan de Corinthiërs in de tweede en derde eeuw*, Kampen 1996, 87.

⁵ Thrall, *II Corinthians* I (n. 2), 13-18.

In 10:7 zegt Paulus dat als iemand van zichzelf meent ‘van Christus te zijn’, zo iemand moet bedenken dat ‘zo ook wij’ van Christus zijn. De kwalificatie ‘van Christus zijn’ doet denken aan de Christus-partij die al genoemd werd in 1 Kor. 1:12, maar het is niet nodig te veronderstellen dat Paulus in het bijzonder hiernaar verwijst. Ferdinand Christian Baur veronderstelde dat de apostel hier reageert op mensen die in Palestina leerlingen van Jezus waren geweest, hem dus persoonlijk hadden leren kennen en in die zin ‘van Christus’ waren (vgl. 2 Kor. 5: 16).⁶ Waarschijnlijker is echter dat Paulus reageert op de twijfel die anderen hadden of hij wel geheel en al aan Christus toebehoorde (vgl. 1 Kor. 3:23; 15:23; Gal. 3:29).⁷

De teneur van deze beschuldigingen komt weer aan het licht in 2 Kor. 10:10. Daar citeert Paulus de mening dat zijn brieven wel zwaarwichtig en krachtig zijn, maar dat zijn persoonlijke verschijning zwak is en dat zijn spreken niets voorstelt. Naar het oordeel van zijn rivalen maakte Paulus, van wie toch al in twijfel werd getrokken of hij wel de Geest had ontvangen en of hij wel ‘van Christus’ was, een zwakke indruk en kon hij niet goed spreken.

In 2 Kor. 11:5 schrijft Paulus: ‘Want ik meen in het geheel niet te hebben ondergedaan voor de superapostelen’ (*tôn huperlian apostolôn*; de vertaling ‘super-apostelen’ is ontleend aan de Groot nieuws Bijbel). Johannes Chryostomus verklaart dat Paulus met die uitdrukking bij uitstek de apostelen Petrus, Jacobus en Johannes bedoelde.⁸ Met deze visie stond hij niet alleen: in het algemeen werd dit vers in de vroege kerk uitgelegd met betrekking tot de twaalf apostelen. Deze uitleg vinden we ook bij Johannes Calvijn en sommige moderne exegeten.⁹ Als deze uitleg juist is, dan werd Paulus in Korinte ervan beschuldigd dat hij in gezag en geestelijke kracht voor de twaalf apostelen onderdeed. Vaak wordt echter verondersteld dat Paulus hier ironisch zijn rivalen in Korinte ‘de superapostelen’ noemt. In dat geval zou hier opnieuw blijken dat Paulus ervan beschuldigd werd dat hij bij zijn rivalen in Korinte achterbleef. Op deze kwestie komen wij in § 3 terug.

In 2 Kor. 11:6 zegt Paulus: ‘Al ben ik dan onbedreven (*idiôtês*) in het spreken, op het gebied van kennis (*gnôsis*) zeker niet’ (Willibrordvertaling). Hieruit is nogmaals af te leiden dat men Paulus ervan beschuldigde dat hij niet goed kon spreken (vgl. 2 Kor. 10:10).

Uit 2 Kor. 11:7 kan ook een beschuldiging worden opgedolven. Paulus vraagt zich af of hij er verkeerd aan gedaan heeft, dat hij Gods evangelie voor niets (*dôrean*) aan de Korintiërs heeft verkondigd. Paulus heeft namelijk wel van andere gemeenten giften aangenomen – hij noemt dan ‘de broeders die uit Macedonië zijn gekomen’ (2 Kor. 11:9) – maar de Korintiërs heeft hij met de kosten van zijn levensonderhoud niet willen lastigvallen (2 Kor. 11:8-9 en 12:13). Het lijkt erop dat zijn rivalen, die na hem Korinte hebben aangedaan, hem dit achteraf verwijten, omdat volgens hen het kenmerk van een echte apostel van Christus was dat die zich door de gelovigen moest laten onderhouden. We kunnen hierbij denken aan het woord van Jezus: ‘de arbeider is zijn voedsel (of: loon) waard’ (Mat. 10:10; Luc. 10:7; vgl. 2 Tim. 5:18). Opmerkelijk is dat Paulus in dit verband niet verwijst naar zijn eigen handenarbeid, die hij wel noemt in 1 Kor. 4:12 (vgl. 9:12), die ook wordt vermeld in Hand. 18:3 en waarmee hij uiteraard zelf de kost verdiende. De bescheidenheid waarin Paulus een eer stelde,

⁶ Zo F.C. Baur, ‘Die Christuspartei in der korinthischen Gemeinde, der Gegensatz des petrinischen und paulinischen Christentums in der alten Kirche, der Apostel Petrus in Rom’, *TZTh* 4 (1831), 61-206 (hiervan 99-101); opnieuw uitgegeven in K Scholder (Hrsg.), F.C. Baur, *Ausgewählte Werke in Einzelausgaben* I, Stuttgart-Bad Cannstatt 1963, 1-146; idem, *Paulus, der Apostel Jesu Christi. Sein Leben und Wirken, seine Briefe und seine Lehre*, Stuttgart 1845, 291.

⁷ Vgl. D.W. Oostendorp, *Another Jesus. A Gospel of Jewish-Christian Superiority in II Corinthians* (diss. VU), Kampen 1967, 18-19.

⁸ *In secundam in Corinthios Epistulam Commentarius*, PG 61, 556.

⁹ J. van Bruggen, *Ambten in de apostolische kerk*, Kampen 1987², 25; Ioannes Calvinus, *In Novi Testamenti Epistolas Commentarii* I, ed. A. Tholuck, Berlin 1834, 579; E. Käsemann, *Die Legitimität des Apostels. Eine Untersuchung zu II Korinther 10-13*, Darmstadt 1956, 20-30 (eerder verschenen in *ZNW* 41 [1942], 33-71). Zie verder noot 15.

op grond waarvan hij voor zichzelf geen geld van de Korintiërs had willen aannemen, werd kennelijk tegen hem gebruikt.

Ook in 2 Kor. 11:10 geeft Paulus te kennen dat hij er trots op is dat hij in Achaje (de streek waarin Korinte ligt) niet financieel van de gemeente heeft geprofiteerd en dat hij zich die roem niet zal laten ontnemen. In 2 Kor. 11:11 vraagt hij dan: ‘Waarom? Omdat ik u niet liefheb? God weet het’. Hieruit is af te leiden dat van Paulus werd gezegd dat hij de Korintiërs niet liefhad. Er zou immers geen enkele aanleiding tot deze plotselinge en emotionele vraag zijn geweest, als sommige Korintiërs of hun nieuwe leraren Paulus niet in die termen hadden beschuldigd.

In 2 Kor. 11:16 zegt Paulus: ‘laat niemand menen dat ik een dwaas (*aphrôn*) ben’. Op het motief van Paulus’ vermeende of voorgewende dwaasheid (*aphrosunê*) komen wij terug in § 4. Hier stellen wij vast dat de Korintiërs, of tenminste de nieuw aangekomen predikers, Paulus kennelijk voor een dwaas hielden.

In 2 Kor. 12:1-5 ziet Paulus zich gedrongen, in te gaan op het thema van ‘visioenen en openbaringen’ (*optasiai kai apokalypseis*). In verholde taal vertelt hij van een ervaring van veertien jaar geleden, die inhield dat hij tot in de derde hemel en tot in het paradijs was opgenomen en daar onuitsprekelijke woorden had gehoord. We kunnen hieruit opmaken dat Paulus, al is het met tegenzin, hiervan vertelde omdat hij ervan beschuldigd werd dat hij niet kon bogen op zulk soort visionaire ervaringen.

In 2 Kor. 12:11 herhaalt Paulus dat hij in het geheel niet heeft ondergedaan voor de ‘superapostelen’; voor de identificatie van deze apostelen zie men hierboven bij 2 Kor. 11:5 en in § 3. Paulus vervolgt in 2 Kor. 12:12: ‘De tekenen van een apostel¹⁰ zijn in uw midden met alle volharding verricht, door zowel tekenen als wonderen alsook krachten’. Door de herhaling van ‘tekenen’ (*sêmeia*) loopt de zin niet soepel; wellicht moet deze term de eerste keer worden vertaald met ‘kenmerken’. Zo luidt het eerste deel van de zin in de Willibrordvertaling: ‘De kenmerken van de apostelen hebben zich onder u vertoond in alles wat ik heb verduurd’. Hoe dit ook zij, uit de opsomming van ‘tekenen, wonderen en krachten’ blijkt duidelijk dat Paulus zich genoodzaakt zag zich te verdedigen tegen de beschuldiging dat hij geen krachtige wondertekenen had verricht.

In 2 Kor. 12:16 lezen we: ‘maar listig zijnde, heb ik u met bedrog gevangen’, of volgens de Willibrordvertaling: ‘sluw als ik ben, heb ik u met slinkse middelen beetgenomen’. Het gaat dan om de manier waarop Paulus de Korintiërs voor het evangelie heeft weten te winnen. Ongetwijfeld bedient hij zich hier met zelfspot van de termen die hem ter ore zijn gekomen. De beschuldiging luidde dus dat Paulus in zijn evangelieverkondiging met list en bedrog te werk gegaan was. In 2 Kor. 4:2 had Paulus al dezelfde termen gebruikt, maar daar zei hij, zonder zelfspot, dat hij niet met list te werk ging en het woord van God niet vervalste.

In 2 Kor. 12:17 verdedigt hij zich tegen de beschuldiging dat hij zich aan de Korintiërs heeft verrijkt, via een van de mannen die hij naar hen toe had gestuurd; het gaat dan om Paulus’ medewerker Titus en een andere broeder, wiens naam hij niet noemt. Ook van Titus zegt hij dat die niet financieel van de Korintiërs heeft geprofiteerd (2 Kor. 12:18). Waarschijnlijk zinspeelt Paulus hier op de collecte voor Jeruzalem, die hij in 2 Kor. 8-9 uitvoerig aan de orde heeft gesteld.¹¹ Want al had Paulus voor zichzelf geen geld van de Korintiërs willen ontvangen, hij had in hun gemeente wel geld ingezameld voor de joods-christelijke gemeente in Jeruzalem. Aan deze actie hechtte hij een uitzonderlijk grote waarde, omdat daarin de eenheid van de christenen uit de joden en uit de andere volken tot uitdrukking zou komen (vgl. Rom. 15:25-28; 1 Kor. 16:1-4; 2 Kor. 8:13-15; 9:12-14). Nu blijkt echter dat in Korinte de verden-

¹⁰ Letterlijk: van de apostel, *tou apostolou*; zie voor dit generieke gebruik van het bepaalde lidwoord F. Blass, A. Debrunner, F. Rehkopf, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Göttingen 1990¹⁷, § 252 b.

¹¹ Zie M.E. Thrall, *A Critical and Exegetical Commentary on the Second Epistle to the Corinthians II*, Edinburgh 2000, 854-857.

king leefde dat Paulus en zijn medewerkers de opbrengst van de collecte ten eigen bate hadden aangewend. Vandaar dus ook de termen ‘listig’ en ‘bedrog’ in 2 Kor. 12:16.

In 2 Kor. 13:3 blijkt dat de Korintiërs een bewijs zochten dat Christus in Paulus sprak. Daaruit is de beschuldiging af te leiden dat dit niet het geval was. In 2 Kor. 13:8 zegt de apostel: ‘Want wij kunnen niets tegen de waarheid maar wel voor de waarheid’. Waarom zou hij zeggen: ‘wij kunnen niets tegen de waarheid’ als hem dat niet in de schoenen geschoven was? ‘Paulus handelt tegen de waarheid’, zo zal er in Korinte zijn gezegd of gefluisterd.

We zagen al dat de apostel aanvankelijk over de situatie in Korinte is geïnformeerd door zijn medewerker Titus. Het is zeker mogelijk dat na diens terugkeer uit Korinte nog weer andere berichten Paulus hebben bereikt. Na de aankomst van Titus in Macedonië was hij immers voorlopig gerustgesteld en opgelucht (2 Kor. 7:6-7; 7:13-16), terwijl uit 2 Kor. 10-13 blijkt dat hij bovendien is geïnformeerd over de harde taal en de beschuldigingen die aan zijn adres zijn geuit. Uit 1 Kor. blijkt dat hij ook wel rechtstreeks met Korintiërs in contact stond; zo noemt hij de ‘huisgenoten van Chloë’ die hem eerder, toen hij in Efeze was, over de partijvorming in de gemeente hadden geïnformeerd (1 Kor. 1:11). Ook is te denken aan het echtpaar Prisca en Aquila, dat nu eens in Rome verbleef (Hand. 18:2; later Rom. 16:3), dan weer in Korinte (Hand. 18:2) en Efeze (Hand. 18:26; 1 Kor. 16:19).

Voegen we al de bovenstaande beschuldigingen tezamen, dan ontstaat het volgende beeld. In Korinte werd Paulus ervan beschuldigd dat hij ‘naar het vlees’ leefde, dat wil zeggen dat hij in eigen kracht en niet uit de Geest leefde en dus geen pneumaticus was. Hiermee stemt overeen dat men betwijfelde of hij wel echt ‘van Christus’ was en of Christus in hem sprak. Het was dan ook geen wonder dat hij fysiek een zwakke indruk maakte en dat hij niet goed, door de Geest geïnspireerd, het woord kon voeren. Zijn gebrek aan *pneuma* bracht met zich mee dat hij op het gebied van visioenen en openbaringen niets te melden had en dat hij niet kon bogen op verrichte wonderen zoals die van een apostel verwacht mochten worden. Verdacht vond men ook dat Paulus enerzijds voorwendde dat hij door de Korintiërs niet financieel gesteund wilde worden, terwijl Jezus had gezegd dat de arbeider zijn loon waard was, maar dat hij anderzijds wel druk in de weer was met het organiseren van een collecte voor Jeruzalem. Allicht had hij zich een deel van die collecte toegeëigend. Kortom, Paulus handelde tegen de waarheid en had de Korintiërs niet lief, maar met list en bedrog profiteerde hij van hen.

3. Wie waren Paulus’ rivalen?

In hoeverre is de identiteit van Paulus’ rivalen te achterhalen? We hebben al gezien dat zij zich erop beriepen ‘van Christus’ te zijn (10:7) en dat dit beroep op Christus op verschillende manieren is uitgelegd. Ook als er een verband bestaat tussen de mensen die zich in Korinte ‘van Christus’ noemden (1 Kor. 1:12) en de latere onrust waaruit de beschuldigingen aan Paulus’ adres voortkwamen, dan wordt uit 2 Kor. toch duidelijk dat er in deze gemeente inmiddels meer aan de hand was dan dat er enkele partijen waren.

In 2 Kor. 10:12 en 10:18 heeft Paulus het over de gewoonte van lieden die ‘zichzelf aanbevelen’. Ook in 2 Kor. 3:1, 4:2, 5:12 en 6:4 had hij al de kwestie aan de orde gesteld of hij zichzelf moest aanbevelen of niet. Hij schrijft dan over ‘sommigen’ (*tines*) die aanbevelingsbrieven bij zich hadden, terwijl Paulus het levende getuigenis van de gemeente te Korinte als zijn aanbevelingsbrief beschouwde (2 Kor. 3:1-3). Van wie de credentiebrieven van Paulus’ rivalen afkomstig waren, blijft onvermeld; mogelijk waren zij afkomstig van de gemeente te Jeruzalem.¹²

In 2 Kor. 11:4 stelt Paulus de situatie voor dat iemand in Korinte komt en een andere Jezus verkondigt dan hijzelf had verkondigd, en dat de Korintiërs een andere geest en een

¹² Zie Thrall, *II Corinthians I* (n. 2), 217-220.

ander evangelie aannemen; volgens hem hebben ze daar geen probleem mee (*kalôs anechesthe*, '[dan] verdraagt u [dat] goed'). Paulus' conditionele formulering is die van een realis, hetgeen betekent dat de hypothetische situatie die hij schetst, reëel mogelijk was.¹³ Inderdaad zinspeelt hij op het reële gegeven dat er mensen naar Korinte gekomen waren die het evangelie anders hadden gebracht dan Paulus dit eerder had gedaan. Eerst spreekt Paulus van 'hij die komt', *ho erchomenos*, hetgeen bovendien kan betekenen: 'de eerste de beste'.¹⁴ Direct daarna noemt hij echter 'de superapostelen', van wie nog te bepalen was wie hij met deze aanduiding bedoelde. In 2 Kor. 12:11 gebruikt hij deze term opnieuw. Zijn zij de twaalf apostelen, en in het bijzonder Petrus, Jacobus en Johannes, zoals Johannes Chrysostomus met vele anderen meende? Of doelt Paulus ironisch op zijn rivalen in Korinte? Deze suggestie wordt zeker gewekt in de vertaling van het NBG (1951), die luidt: 'die onvergelykelijke apostelen'. Bovendien is het de vraag of zij dezelfde zijn als die hij in 11:13 *pseudapostoloi* noemt, 'valse apostelen', 'leugenachtige arbeiders die zich voordoen als apostelen van Christus'.

Tegen de uitleg van de term 'superapostelen' met betrekking tot de twaalf apostelen zijn tenminste drie bezwaren in te brengen. Ten eerste is het ondenkbaar dat Paulus in 2 Kor. 11:5 plotseling naar hen verwijst terwijl hij nog in 11:4 onmiskenbaar zinspeelde op hen die in Korinte waren aangekomen. Ten tweede is het problematisch dat Paulus, geschoold als Farizeeër als hij is, in 11:6 in vergelijking met de twaalf apostelen in ernst zegt, dat hij in het spreken onbedreven is (vgl. Hand 4:13; Fil. 3:5). Stellig vergelijkt hij zich in 11:6 met zijn rivalen in Korinte, die naar het oordeel van de Korintiërs kennelijk meeslepender het woord konden voeren dan hijzelf. Het ligt dan het meest voor de hand dat 2 Kor. 11:4-6, inclusief de term 'superapostelen', als geheel slaat op Paulus' tegenstanders in Korinte. Ten derde pleit tegen de identificatie van de 'superapostelen' met de twaalf, dat Paulus op geen enkele andere plaats in zijn brieven het samengestelde bijwoord *hyper-lian* ('zeer super') gebruikt om de twaalf aan te duiden. Bovendien dienen we te bedenken dat de term 'apostelen' bij Paulus niet samenvalt met de twaalf die ons uit de evangeliën en Handelingen bekend zijn, maar duidt op een bredere groep waartoe hij ook zichzelf rekent (vgl. 1 Kor. 9:1; 9:5; 15:5; 15:7; 15:9; 2 Kor. 8:23; Gal. 1:17; 1:19).

Deze bezwaren vervallen echter wanneer men veronderstelt, dat Paulus de term *hoi hyperlian apostoloi* niet zelf heeft bedacht, maar van zijn in 2 Kor. 11:4 aangeduide rivalen overneemt. In dit geval zouden zij de oorspronkelijke, met Jeruzalem in verband gebrachte apostelen eerbiedig 'de superapostelen' (of: 'de zeer voortreffelijke apostelen') hebben genoemd en zou Paulus zijn rivalen ironisch citeren, niet alleen hier maar ook in 2 Kor. 12:11.¹⁵ Dat Paulus zich ten opzichte van de apostelen in Jeruzalem in het spreken de mindere noemt (2 Kor. 11:6), moet dan niet serieus te worden opgevat, maar als ironie.

¹³ Zie F.W. Grosheide, *De tweede brief aan de Kerk te Korinthe*, Kampen 1959², 303-306. Een belangrijke variant voor *anechesthe* is de imperfectumvorm *aneichesthe*, waardoor de realis van de protasis in de apodosis lijkt over te gaan in een irrealis (waarbij in dit geval *an* ontbreekt). Toch is *anechesthe* goed en vroeg betuigd, zodat dit toch de voorkeur verdient; zie Thrall, *II Corinthians II* (n.11), 665-666.

¹⁴ Zie voor dit generieke gebruik van het bepaalde lidwoord opnieuw: Blass, Debrunner, Rehkopf, *Grammatik* (n. 10), § 252b.

¹⁵ Deze suggestie werd tijdens de Kamper Bijbeldagen in de discussie op 24 oktober 2003 gedaan door dr. E. van Staalduijn-Sulman en vond ik nadien terug bij Ph. Bachmann, *De tweede Brief des Paulus an die Korinther*, Leipzig 1918³, 369 en F.F. Bruce, *1 and 2 Corinthians*, London 1971, 236-237. Vgl. de bespreking door Thrall, *II Corinthians II* (n.11), 671-676, waarin zij tot een andere conclusie komt. Voor de mogelijkheid dat Paulus zijn rivalen citeert, vergelijk men de leus 'alles is (mij) geoorloofd' (1 Kor. 6:12; 10:23), waarvan ook verondersteld wordt dat Paulus de Korintiërs citeert, en dat hij hun leus aanvult met: 'maar niet alles is nuttig'. Enkele andere auteurs die voorstaan dat Paulus met 'de superapostelen' de twaalf bedoelt zijn J.A. Bengel, *Gnomon Novi Testamenti*, Stuttgart 1891⁸, 719; Baur, *Paulus*, 294; Käsemann, *Legitimität* (n. 9), 20-30; W. de Boor, *Der zweite Brief des Paulus an die Korinther*, Wuppertal 1972, 212-213; C.K. Barrett, *The Second Epistle to the Corinthians*, London 1973, 30-32; 277-279; R.P. Martin, *2 Corinthians*, Waco 1986, 338-341; Van Bruggen, *Ambten* (n. 9), 24-29.

Met Johannes Chrysostomus, Johannes Calvijn en anderen veronderstel ik dus dat Paulus met ‘de superapostelen’ de oorspronkelijke groep van de twaalf apostelen bedoelt. Deze term zal hij van zijn rivalen hebben overgenomen. Het zou echter onaannemelijk zijn, te menen dat de aanduiding ‘valse apostelen’ in 2 Kor. 11:13 ook op de twaalf slaat.¹⁶ Hier munt Paulus zelf een term om zijn rivalen in Korinte te karakteriseren, zoals hij elders sprak van ‘valse getuigen’ en ‘valse broeders’ (1 Kor. 15:15; 2 Kor. 11:26; Gal. 2:4). Deze termen met *pseud-* zijn gevormd analoog aan de bekende term *pseudoprophêtes*, ‘valse profeet’. We concluderen dus dat Paulus’ tegenstanders zich op de twaalf apostelen hebben beroepen, dat zij wellicht van hen ook hun aanbevelingsbrieven hebben meegekregen, en dat Paulus niet de twaalf, maar hun afgezanten in Korinte ‘valse apostelen’ noemt.

Paulus heeft er echter geen enkel belang bij, zijn tegenstanders met naam en toenaam nader te identificeren; in de oudheid kwam het wel vaker voor dat men een tegenstander niet bij name noemde, omdat hij daarmee al teveel eer ontving.¹⁷ Men sprak dan bij voorkeur in vage termen; vandaar het onbestemde *tines* (‘sommigen’) in 2 Kor. 3:1, 10:2 en 10:12.¹⁸ Toch zegt Paulus wel iets over hun identiteit. In 2 Kor. 11:22 blijkt dat zij zich erop lieten voorstaan ‘Hebreeën’ te zijn, en ‘Israëlieten’ en ‘nageslacht van Abraham’. We gaan hier niet in op de subtiele verschillen in betekenis tussen deze termen;¹⁹ ze lijken meer aan Palestina gebonden te zijn en een meer religieuze betekenis te hebben dan ‘Joden’ (*ioudaioi*), de term die Paulus in 2 Kor. 11:24 in algemene zin voor zijn volksgenoten gebruikt. Paulus’ rivalen waren dus joodse leraren die zich evenals Paulus beschouwden als ‘dienaren van Christus’ (2 Kor. 11:23). Gezien de beschuldigingen die Paulus vanuit Korinte hadden bereikt, lieten deze evangelisten zich niet alleen voorstaan op hun Israëlitische identiteit, maar ook op hun visioenen, openbaringen en wonderen (2 Kor. 12:1; 12:12). In tegenstelling tot Paulus, die zij als ‘dwaas’ en ‘zwak’ beschouwden, beschouwden zij zichzelf als ‘verstandig’ (*phronimoi*, 2 Kor. 11:19) en ‘sterk’ (*dunatoi*, 2 Kor. 13:9). We hebben hier dus te maken met een charismatisch christendom, waarvan de verkondigers zich beter achtten dan de andere gelovigen die minder konden bogen op visionaire ervaringen en wonderen.

Toch is het opmerkelijk dat in 2 Kor. 10-13 geen verwijzing voorkomt naar het charisma van de glossolalie, dat in Korinte eerder al voor onrust en wanorde had gezorgd (1 Kor. 12-14). Ook is het van belang dat Paulus in 2 Kor. in het geheel geen melding maakt van de besnijdenis als twistpunt tussen hem en zijn rivalen. Dat thema speelde wel, zoals gezegd, in Galatië, en Paulus noemt het in zijn brief aan de Filippijzen (3:2-6) en terloops in 1 Kor. 7:18-19, maar niet in verband met de joods-christelijke ‘apostelen’ die Korinte hadden aangedaan. Hoewel Paulus in 2 Kor. 11:4 suggereert dat de Korintiërs ontvankelijk zouden zijn voor ‘een andere Jezus’, ‘een andere geest’ en ‘een ander evangelie’, is het frappant dat hij weinig specifiek is over de inhoud van die andere verkondiging. Het betreft in ieder geval niet het judaïserende ‘andere evangelie’ waartoe de Galaten zich aangetrokken voelden (vgl. Gal. 1:6-9). We kunnen hieruit afleiden dat de inhoud van de verkondiging van de ‘superapostelen’ niet substantieel afweek van die van Paulus zelf.

¹⁶ Ten onrechte stelt K. Berger, *Theologiegeschichte des Urchristentums. Theologie des Neuen Testaments*, Tübingen / Basel 1995², 503: ‘nach E. Käsemann handelte es sich bei den “Falschaposteln” nach 2 Kor 11 um niemanden anders als um die Jerusalemer Urapostel’. Berger verwijst naar Käsemann, *Legitimität* (n. 9), maar daar is deze interpretatie niet te vinden.

¹⁷ Vgl. de apologie die Hieronymus in 401-402 tegen Rufinus van Aquileia schreef, zonder hem echter bij name te noemen (behalve in III,23 in een citaat; ed. P. Lardet, SC 303, Paris 1983). Zie ook P. Lardet, *L’apologie de Jérôme contre Rufin. Un commentaire*, Leiden / New York / Köln 1992, 1; 22).

¹⁸ Zie ook het enkelvoud *tis*, ‘iemand’, in 2 Kor. 10:7 en 11:20-21.

¹⁹ Zie Thrall, *II Corinthians II* (n.11), 723-730.

4. Hoe heeft Paulus zich tegen de beschuldigingen verdedigd?

We zullen nu zien hoe Paulus zich tegen de beschuldigingen verdedigde. Daartoe gaan we niet alle afzonderlijke elementen van zijn betoog langs, want dan zouden we een groot deel van 2 Kor. 10-13 moeten doornemen; ik zoek daarentegen naar enkele karakteristieken. Om een indruk van mijn selectie te geven, noem ik eerst twee teksten van het type dat ik niet steeds ga opsommen. In 2 Kor. 10:3 zegt Paulus op de beschuldiging dat hij ‘naar het vlees leeft’ (10:2): ‘want al leven wij in het vlees, wij trekken niet ten strijde naar het vlees, want de wapenen van onze veldtocht zijn niet vleselijk, maar krachtig voor God’ (NBG-vertaling 1951). Hij spreekt dus de aantijging eenvoudigweg tegen. Op soortgelijke wijze betuigt hij in 10:7 dat ook hijzelf ‘van Christus’ is – enzovoorts.

Paulus’ verdediging bestaat vooral uit een beschouwing over het ‘roemen’ (*kauchasthai*) over eigen kwaliteiten. Hij verwijt zijn rivalen dat zij zichzelf aanbevelen (2 Kor. 10:12) en stelt daar tegenover: ‘wie roemt, roeme in de Here’ (2 Kor. 10:17; NBG-vertaling 1951). Maar door de situatie uitgedaagd, gaat hij toch, getergd, mee in de door hem verwerpelijk geachte gewoonte zichzelf aan te prijzen. Hij doet dat echter op een geheel eigen wijze. Hij noemt dit roemen ‘onverstand’ ofwel ‘dwaasheid’ (*aphrosunê*; 2 Kor. 11:1; 11:17; 11:21) en noemt zichzelf in dit verband ‘onverstandig’ ofwel ‘dwaas’ (*aphrôn*; 2 Kor. 11:16; 11:19; 12:11). Op de aanbeveling die zijn rivalen van zichzelf gaven, namelijk dat zij Hebreeën, Israëlieten en nageslacht van Abraham waren, antwoordt Paulus dat dit ook voor hem geldt (2 Kor. 11:22). Ten aanzien van de kwalificatie dat zij ‘dienaren van Christus’ zijn, zegt hij: ‘ik nog meer’ (2 Kor. 11:23), om vervolgens te wijzen – en nu volgt het eigene van Paulus – op het doodsgevaar en de ontberingen die hij bij herhaling in dienst van Christus heeft doorstaan: gevangenschappen, stokslagen, geselingen, schipbreuken, honger en dorst, koude en naaktheid (2 Kor. 11:23-27). Paulus typeert dit alles als ‘zwakheid’ (*astheneia*) en zegt dat hij, onverstandig als hij is, zich daarop wil laten voorstaan (ofwel: daarin wil roemen, 2 Kor. 11:30). Na de opsomming van de moeizame en levensbedreigende situaties waarin hij had verkeerd, gaat hij over naar het reeds vermelde chapter van de visioenen en openbaringen. Hij vertelt dat ook hij eens een dergelijke ervaring had gehad, waarin hij was opgenomen tot in de derde hemel en het paradijs en dat hij daar onuitsprekelijke woorden te horen had gekregen (2 Kor. 12:1-4). Op die ervaring, die hem was overkomen zonder dat hij iets ervoor had gedaan, wilde Paulus zich eventueel beroemen (2 Kor. 12:5). – Dat Paulus visioenen heeft gehad, wordt ook in het boek Handelingen op vele plaatsen betuigd (Hand. 9:3-6; 16:9; 18:9-10; 22:6-10; 22:17-21; 23:11; 26:12-18; 27:23). In zijn eigen brieven geeft hij hiervan geen details, al betuigt hij wel dat hij Jezus heeft gezien (1 Kor. 9:1; vgl. 2 Kor. 5:13; Gal. 1:12; 1:15-16).

Direct na deze onthulling vertelt hij echter van een ervaring van een heel ander kaliber. Hij spreekt over een ‘doorn in het vlees’ die hem is gegeven, ‘een engel van de satan’ die hem moet afranselen opdat hij niet verwaand zou worden (2 Kor. 12:7). Johannes Chrysostomus noemt de uitleg dat Paulus vaak hoofdpijn zou hebben gehad, maar hij neemt die niet over. Hij meent dat Paulus’ lichaam niet aan de satan kon worden uitgeleverd omdat de duivel hem moest gehoorzamen. Paulus zou met de Hebreeuwse term *satan* hebben gedoeld op zijn tegenstanders, zoals de kopersmid Alexander (2 Tim. 4:14), en Hymenaeus en Filetus (1 Tim. 1:20; 2 Tim. 2:17); Johannes Chrysostomus verwijst ook naar de tovenaars Elymas, die Paulus een ‘zoon van de duivel’ noemde (Hand. 13:10).²⁰ Deze uitleg is niet aannemelijk, maar het blijkt onmogelijk, met zekerheid vast te stellen onder wat voor duivelse kwelling of kwaal Paulus dan wel leed. Hij vertelt dat hij driemaal had gebeden om hiervan verlost te worden, en dat de Heer hem had geantwoord: ‘mijn genade is u genoeg, want de kracht (nl. van Christus) wordt volkomen in zwakheid’ (2 Kor. 12:9). Johannes Chrysostomus meende dat met ‘gena-

²⁰ PG 61 (n. 8), 577-578.

de' (*charis*) de kracht bedoeld werd om de wonderen te doen die Paulus had verricht.²¹ Waarschijnlijker is echter dat de term meer in algemene zin betrekking heeft op Gods genade, in de zin van liefde en ontferming (vgl. 2 Kor. 1:2; 1:12; 4:15; 8:1; 8:9; 9:8; 9:14; 13:13). Hoe dit ook zij, Paulus heeft uit het antwoord afgeleid dat hij zich dient te beroemen op 'zwakheden', en wel 'opdat de kracht van Christus op mij zou rusten' (2 Kor. 12:9). Aldus beschikte hij niet over eigen kracht, maar wel over die van Christus.

Ongetwijfeld heeft hij hierbij niet alleen gedacht aan zijn eigen wederwaardigheden, maar ook aan de vernederingen en de smaad die Christus heeft ondergaan tot de kruisdood toe, terwijl die toch leidden tot verlossing van hen die in hem geloofden. In 1 Kor. 1:18-2:5 heeft hij zijn gedachten hierover uiteengezet: de dwaasheid (*môria*) van een gekruisigde Christus was naar zijn inzicht nu juist de manifestatie van de kracht en de wijsheid van God. Ook daar citeerde hij al: 'wie roemt, roeme in de Here' (1 Kor. 1:30). Ook daar had Paulus al erkend dat hij in zwakheid en met vrees en beven naar de Korintiërs was gekomen, zonder meeslepende woorden van wijsheid. In verband met zijn prediking van Jezus Christus als de gekruisigde spreekt hij dan echter ook van 'betoon van geest en kracht'. Het doel van zijn stijl van optreden was, 'dat uw geloof niet zou rusten op wijsheid van mensen, maar op kracht van God' (1 Kor. 2:1-5). Aan deze paradoxale tegenstellingen zullen we moeten denken wanneer Paulus zich in 2 Kor. tegen zijn rivalen verweert en dan opnieuw subtiel speelt met de tegenstelling tussen dwaasheid en kennis (2 Kor. 11:1; 11:6), kracht en zwakheid. 'Want als ik zwak ben, dan ben ik krachtig' (12:10).

Vervolgens verwijst Paulus zonder nadere bijzonderheden naar de 'tekenen, wonderen en krachten' die hij had verricht (12:12). De strekking hiervan is dat hij, ondanks zijn weinig imponerende verschijning, ten aanzien van het doen van wonderen voor zijn rivalen niet onderdeed (12:11). Ook in Rom. 15:19 spreekt Paulus van de kracht van tekenen en wonderen die hij dankzij de kracht van de Geest heeft verricht (vgl. Gal. 3:5; Heb. 2:4). Dit stemt overeen met het boek Handelingen, waarin wordt betuigd dat Paulus' optreden gepaard ging met genezingen, de uitdrijving van demonen en de opwekking van een dode (Hand. 14:8-10; 16:18; 19:11; 20:9-12; 28:8-9). Hierbij is aan te tekenen dat de auteur van het boek Handelingen geen onpartijdige geschiedschrijver was, maar veeleer een soort van heiligenleven van Paulus schreef. Toch is hiermee niet gezegd dat hij dan ook alle wonderverhalen heeft verzonnen.

Vatten we samen hoe Paulus zich heeft verdedigd tegen de beschuldigingen die in Korinte tegen hem werden geuit, dan blijkt dat hij, althans naar eigen zeggen, zich met tegenzin heeft laten overhalen tot het roemen op zichzelf. Wanneer hij dit toch doet, vestigt hij de aandacht op zijn dwaasheid en zwakheid, die hij echter in overeenstemming acht met het evangelie van Christus. Hij betuigt dat ook hij een hemels visioen heeft gehad en wonderen heeft gedaan.

5. Waaruit bestond het conflict?

Tot slot wil ik ingaan op de vraag waar het in dit conflict nu eigenlijk om ging. Het blijkt te zijn ontketend door charismatische 'apostelen' die in Korinte waren gekomen en die Paulus een zwakkeling vonden. Korintische christenen hadden dit oordeel kennelijk overgenomen. Toch betekent dit niet dat Paulus geen charismaticus was. Ook hij was ervan overtuigd de Geest te hebben ontvangen en van Christus te zijn, ook hij had door zijn prediking tal van mannen en vrouwen tot geloof in Christus gebracht, en ook hij had visioenen gehad en wonderen verricht, zoals het een apostel van Christus betaamde. Men denke hierbij aan zijn uiteenzetting over de gaven van de Geest in 1 Kor. 12-14. In Korinte stond dus niet een charismatisch christendom tegenover een andere vorm van christendom waarin bijzondere

²¹ PG 61 (n. 8), 578.

geestesgaven niet voorkwamen. Actualiserend gezegd: het gaat niet om de spanning tussen enkele overenthousiaste Pinksterevangelisten en een doorsnee predikant in een protestantse kerk.

Wel vernemen we van Paulus dat de nieuwkomers in Korinte op hem hadden afgegeven en zich trots op hun eigen geestelijke prestaties hadden beroemd. Als zij zich inderdaad zo hebben gedragen, dan betekent dit dat het conflict vooral ging om een verschil in stijl en optreden en niet om een fundamenteel verschil van inzicht aangaande het te verkondigen evangelie. We horen immers niets over het verplicht stellen van de joodse wet voor niet-joodse gelovigen, en evenmin iets over een speciale gnosis ter aanvulling op het reeds verkondigde evangelie.²² Wel wordt duidelijk dat Paulus' rivalen meer de nadruk legden op de kracht die van de opgestane Christus en van de Geest uitging, terwijl Paulus aandacht had voor kracht in het teken van zwakheid, voor Christus' opstanding en zijn kruisiging. Anders gezegd: Paulus had kennelijk meer aandacht voor de dialectiek van het evangelie.

Bij dit alles heeft de door Paulus georganiseerde collecte voor de gemeente te Jeruzalem, als een geschenk van de heidenchristelijke gemeenten en als teken van de geestelijke eenheid, als een stoorzender gefunctioneerd. Paulus' inspanningen riepen immers de verdenking op, dat hij dit geld ook voor zichzelf en voor zijn medewerkers aanwendde, terwijl hij voorgaf financieel onafhankelijk te willen blijven. Zijn rivalen hadden een minder gecompliceerde verhouding tot het thema 'geld' en hadden zich onbekommerd door de gemeente te Korinte financieel laten ondersteunen (2 Kor. 2:17; 11:20). Wrang is daarbij, dat ook Paulus zich financieel liet ondersteunen, maar door andere gemeenten (11:8-9; vgl. Fil. 4:10-20). Ook hier betrof het dus geen principieel verschil van inzicht.

Een belangrijk twistpunt is tot dusver ongenoemd gebleven. In 2 Kor. 10:12-16 geeft Paulus in enigszins duistere bewoordingen te kennen dat naar zijn overtuiging God hem de stad Korinte had toebedeeld om daar het evangelie te verkondigen (vgl. Hand. 18:9-10). Hij geldt inderdaad als de eerste die deze stad met het evangelie heeft bereikt en er een christelijke gemeente heeft gesticht. Hij geeft daarbij te kennen dat hij zich niet wil beroemen op andermans werk (10:15-16). Zo schrijft hij later ook in Rom. 15:20-21 dat hij niet daar wilde optreden waar de naam van Christus reeds genoemd was. Impliciet verwijt Paulus dus aan zijn rivalen in Korinte dat zij zich zijn gemeente wederrechtelijk hebben toegeëigend. Het probleem was dus dat zij het alleenrecht op de gemeente, dat Paulus meende te hebben, niet erkenden.²³ Zij zijn later in Korinte aangekomen, hebben in hun eigen stijl Paulus' werk nog eens overgedaan en hebben daarbij laatdunkend gesproken over zijn inspanningen en prestaties. Dit stak hem. Juist omdat hij meende bij uitstek van Godswege te zijn aangewezen als de stichter van de gemeente en hij vervolgens veel geestelijke zorg en energie in haar had geïnvesteerd, kon hij het optreden van die andere 'apostelen' niet billijken. Hij kon het in deze situatie niet opbrengen, over zijn pretentieuze rivalen zo te schrijven als hij dit later deed in zijn brief aan de Filippenzen²⁴. Vanuit een gevangenis – vermoedelijk in Rome – schreef hij daar over de verkondiging van het evangelie door de gemeente:

Weliswaar doen sommigen het uit nijd en strijd, maar anderen prediken Christus met goede bedoelingen. Die doen het uit liefde (...). De anderen verkondigen Christus met zelfzuchtige en onzuivere bedoelingen (...). Wat dan nog? In elk geval wordt Christus verkondigd, met of zonder bijbedoeling. En daarover verheug ik mij (Fil. 1:15-18, Willibrordvertaling).

²² Zie Berger, *Theologiegeschichte* (n. 16), 503-505.

²³ Berger, *Theologiegeschichte* (n. 16), 505.

²⁴ G.D. Fee, *Paul's Letter to the Philippians*, Grand Rapids 1995, 37, localiseert de brief in Rome en kiest voor de traditionele datering in 60-62 ("closer to 62 than to 60").

Deze grootmoedigheid is echter voor Paulus ten aanzien van de situatie in Korinte een brug te ver, aangezien het daar een gemeente betrof waarop hij een exclusief recht meende te hebben. Desondanks sluit hij 2 Kor. af met milde groeten en een innige zegenbede. ‘De genade (*charis*) van de Heer Jezus Christus en de liefde van God en de gemeenschap van de heilige Geest zij met u allen’.

Tot slot twee opmerkingen. Ten eerste: we hebben er geen idee van, wie de later in Korinte aangekomen apostelen concreet waren, en evenmin met hoeveren zij waren. Dit is slechts één voorbeeld uit vele andere waaruit blijkt hoe gebrekkig onze kennis van het vroegste christendom is. De tweede opmerking betreft de vraag: werd Paulus in Korinte nu vals beschuldigd of werd hij alleen in zijn eer aangetast? Me dunkt dat als het zo was dat die andere apostelen zich denigrerend over zijn werk en persoon hebben uitgelaten, dit inderdaad beneden de maat van het evangelie was en dus niet terecht. Deze pijnlijke affaire heeft echter een onbedoeld neveneffect. Aan deze controverse hebben we immers Paulus’ uiteenzettingen over kracht die in zwakheid aan het licht komt te danken, met daarin enkele heel bijzondere confidenties die hij in geen enkele andere ons bewaard gebleven brief aan het papier heeft toevertrouwd.